

Decentralizált Hell

Per Pippin Aspaas – László Kontler: Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe. Leiden–Boston, Brill, 2019. xii+477.

A kelet-közép európai felvilágosodást fókuszba állító eszme- és tudománytörténeti kutatások az elmúlt években számos előremutató eredménnyel gazdagították a korszakkal kapcsolatos történeti ismereteinket. Ezek a részeredmények kevés kivételtől eltekintve ugyanakkor a nyugat-európai kutatási módszerek átültetését kísérelték meg több-kevesebb sikerrel. Ebből kifolyólag pedig számos egyedi, egyúttal kevésbé általánosítható megoldási javaslattal szolgáltak a térség kutatására vonatkozóan. Habár a történeti összefoglalókból jól ismert nehézségek mindegyikére (hiányos forrásadottságok, egyoldalú mikrotörténeti megközelítés, leegyszerűsített regionális vagy túlzott nemzeti perspektívizmus, a kelet-európai tapasztalat egyedisége, nem kanonizált szerzők stb.)¹ talán nem is létezik megnyugtató válasz, a problémakezelés *modus vivendi*jének megtalálása nemcsak a sokszor emlegetett enciklopédikus tudásigényt kiszolgáló forráskutatással, hanem adott esetben a jól ismert (nek hitt) történetek leporolásával vagy újrapozicionálásával is elképzelhető. Alábbi kötet inkább ez utóbbit bizonyítva igyekszik felvázolni a 18. századi jezsuita tudományosság regionális tér tapasztalatának változását a jezsuita rend feloszlata körüli időszakban. A szociokulturális terek tágassága, majd szűkülése, az ezek közötti kapcsolatlejtés, határátlépés nehézségeinek exponálása jelenti a kötet központi problémáját, amely a nemzetközi kutatási trendekhez illeszkedve, a jól ismert „Hell Miksa mitológia” decentralizálásával kap bővebb kifejtést.

Per Pippin Aspaas (UiT The Arctic University of Norway) és Kontler László (Central European University) közös könyve egy közel tízéves nemzetközi együttműködés eredményeinek monografikus összefoglalása. A kötet megszületését hosszas előtanulmányok, ezek között több konferenciaszereplés, tanulmánykötet, valamint egy doktori disszertáció előzte meg. Ahogy azt a köszönetnyilvánításban a szerzők jelzik, az ilyenkor szükségszerűen kialakuló sajátos munkamódszer mellett a kötet egyszerre adósa és produktuma is az akadémiai szociabilitás 21. századi működésének. Az önreflexív gesztum egyúttal a kötet tárgyának kontextusára is vonatkozik. Jelen esetben ezt a kontextust a 18. századi tudástermelés és tudományosság szociokulturális (időbeli és térbeli) dimenzióinak kapcsolódásait vizsgáló

¹ SHEK BRNARDIĆ, 2016. 411–413.

kutatási projekt alapozza meg. A könyv főhőse a volt jezsuita tudós és udvari csillagász, Maximilian Hell (1720–1792), a 18. századi *respublica astronomica* jól ismert szereplője, akinek életéről és munkásságáról nemzeti nyelveken számos perspektivikus ábrázolás született már. A könyv öndefiníciója szerint ugyanakkor nem megismételni akarja az eddigi eredményeket, hanem „*több is, kevesebb is [akar lenni], mint egy megszokott biográfia*”. (34.)

A felvilágosodás- és tudománytörténeti tanulmányok esetében megszokott élet-útcentrikus megközelítéstől eltérve a szerzők a kanonizált Hell-kép decentralizált olvasatának (*decentered view*) bemutatására törekednek. A kötet célja, hogy az alábbi három problémakör felvázolásával igyekezzen megérteni a volt jezsuita tudós tudományos karrierjét befolyásoló szociokulturális tér változását. Az első ezek között maga a birodalmi és udvari csillagász, lapszerkesztő karrierútja, publikációi, illetve a „hiányos életrajz” jelentette historiográfiai kihívás kezelése. A második a jezsuita tudós kapcsolati hálójának, illetve a *respublica litteraria* és *respublica astronomica* belső mozgásainak, kölcsönhatásainak megértése. Végül a harmadik annak a kérdésnek a tisztázása, hogy Hell miként kötődött (illetve nem kötődött) az európai felvilágosodás társadalmi és eszmei közegéhez, tendenciáihoz, hálózataihoz, avagy – ahogy a szerzők javasolják – a wallersteini értelemben felfogott (10.) rendszeréhez.

A könyvben alkalmazott decentralizált historiográfiai program koncepcionális előzményének a *Negotiating Knowledge in Early Modern Empires: A Decentered View* című kötet bevezető tanulmánya tekinthető,² amely a tudásrendszerek és a tudás-termelés problémáit még a kora újkori európai birodalmi centrum, régió és lokalitás keresztmetszetén át mutatta be. Habár a korábbi tanulmányfüzérből Kontler László írása³ – a bevezető szakasz kivételével – végül szó szerint került át a nyolcadik fejezetbe, a historiográfiai koncepció több változáson is átesett. Az immáron Hellre és a katolikus tudás decentralizációjára hangolt szemléleti, módszertani alapokról a bevezetés (1–36.) ad bővebb áttekintést. A korábbiakhoz képest apróbb eltérésként fogható fel az „új tudománytörténet” (*new history of science*) öndefiníció elmaradása. Ez azonban mégsem jelenti azt, hogy ennek jellemzői háttérbe szorulóknak. A kifejtésben így továbbra is meghatározó szerepet kap a tudománytörténetírás hagyományosabb, internalista felfogásával való szembefordulás (173.), a térbeli-időbeli, kulturális dimenziók szociálkonstruktivista megközelítése (*spatial and cultural turn*), valamint a felvilágosodás és az eszmetörténet-írás összehasonlító, konnektivista szemlélete.⁴ Szembetűnőbb változás érzékelhető a „szociális tér” értelmezésében, amelynek finomosságait a szerzők négy nagyobb kérdéskör kapcsán mutatják be: 1) felvilágosodás(ok) (7–11.), 2) katolikus felvilágosodás/felvilágosult katolicizmus (11–17.), 3) jezsuita rend/jezsuita tudományosság (17–26.), 4) biográfia-írás (26–36). E szempontrendszernek megfelelően a kérdésfeltevés is meglehetősen komplex. A szerzők érdeklődése így egyszerre irányul a felvilágosodás centrumai közötti „életvilágok” (*Lebenswelten*) feltárására, a katolicizmus és a katolikus tudás belső korlátainak és szavatossági idejének feltérképezésére,

² KONTLER ET AL., 2014.

³ KONTLER, 2014.

⁴ Vö. WITTRÖCK ET AL., 1998. 6.

valamint annak a gyakran követett kollektív módszertannak az elkerülésére, amely az életutat a kor szellemiségét visszatükröző „mintavételezési eszközként” (*sampling device*) fogja fel.

A módszertani és historiográfiai felvezetést követően a kötet további nyolc logikusan építkező, részletgazdag fejezetben vezeti végig az olvasót Hell karrierjén, a 18. századi jezsuita tudományosság helyzetén, a bécsi udvari politika fejleményein vagy éppen az európai felvilágosodás tendenciáin és összefüggésein. A nyolc fejezetet a konklúzió, a függelék, a bibliográfia, végül pedig a név- és tárgymutató zárja. Az első, hosszúra nyúlt fejezet (37–90.) a hiányos forrásadottságok következtében átfogó képet nyújt a későbbi karriert előkészítő bányavárosi környezetről (Selmezbánya/Banská Štiavnica, Besztercebánya/ Banská Bystrica), a jezsuita rend és a betelepülő (eredetileg Höll vezetéknevű) bányász mérnöki család kapcsolatáról, a térség iskolarendszeréről, gazdasági, szociális és intellektuális mikroklimájáról, majd a főhős Hell iskoláztatásáról, a jezsuita képzésről, a bécsi egyetemi évekről, illetve a 1752–1755 közötti kolozsvári jezsuita kollégiumi kiküldetéséről. Ez utóbbi egyúttal az első publikációk megjelenésének, valamint a magnetizmus és az asztronómia terén végzett korai kísérletek időszaka is. (84–89.)

A szociokulturális háttér tisztázása után a második fejezet (91–133.) immáron az 1755–1761 közötti periódus tudománytörténeti konzekvenciáit tárgyalja. Az életpálya szempontjából is sorsdöntő időszak (95–106; 108–118; udvari csillagászati megbízatás, tudományos hálózatépítő tevékenység, hivatalos levelezés, lapszerkesztés) ugyanakkor nem az életút, hanem a Habsburg kultúrpolitika szemléletváltozása felől kerül bemutatásra. Ennek során a központi kormányzat a 18. században először vállalt jelentősebb anyagi áldozatot az obszervatórium és a botanikus kert felépítésével annak érdekében, hogy a birodalmi központtá avanzsáló Bécset viszhelyezze az európai tudományosság térképére. A siker érdekében pedig kész alkalmazni a „tudós jezsuiták”, így Hell és munkatársainak szakértelmét.

Az új célok megvalósításának a harmadik és negyedik (134–171; 172–208.) fejezetekben tárgyalt Vénusz-átvonulásokat (1761, 1769) kísérő felvilágosult érdeklődés (a napkorong elhajlásának megállapításával a Nap–Föld távolság pontosabb meghatározása a cél), illetve a dán-norvég király, VII. Keresztély támogatásával megvalósult 1768–1769-es vardø-i expedíció adott vissza nem térő alkalmat. A két fejezet – Hell szempontjából – kontinuos folyamatként mutatja be a Vénusz megfigyelésének politikai, diplomáciai és tudományos vonatkozásait. Ennek során az olvasó számos részletet tudhat meg Hell karrierjének és kapcsolatrendszerének fejlődéséről, a bécsi obszervatórium jelentőségének növekedéséről (így külföldi csillagászok látogatásairól), Hell újságnaptárának kulcsfontosságú szerepéről (*Ephemerides ad meridianum Vindobonensem*, 1757–1760; *Ephemerides astronomicae et meridianum Vindobonensem*, 1760–1805), a főhős helyzetértékeléséről, a Vénusz megfigyelésének technikai kihívásairól, valamint arról is, hogy mindez az angol-francia dominanciájú *respublica astronomica* közegében milyen előnyöket és korlátokat jelentett a jezsuita tudós számára. Utóbbiak közül érdemes kiemelni, hogy míg az angol tudósvilág érdeklődését sem az *Ephemerides* 1761-es kötetében megjelent adatok, sem az 1769-es mérések nem keltették fel, addig a francia és német közegben a jezsuita csillagász érdemei tartósnak bizonyultak. (170–171.) Az ennek során felhalmozott kulturális „tőke” pedig jó alapot szolgáltatott ahhoz, hogy hét évvel

később, az északi expedíció szervezésekor, az addigra már európai elismertségnek örvendő jezsuita tudós neve elsőként merüljön fel (185–186.) az ellenséges protestáns, dán–norvég diplomáciai körökben.

Ezen a ponton érdemes kiemelni, hogy habár összesen négy fejezet (ebből három az 1769-es eseményekre és ezek következményeire fókuszál) foglalkozik a Vénusz-megfigyelések kulturális, tudományos vonatkozásaival, ez mégsem vezet szembevető aránytalansághoz. Olvasói szempontból ugyanakkor kevésbé szerencsés – még ha a szerzők ezt a megfelelő helyen (136.) jelezték is –, hogy a harmadik és negyedik szakaszok végkövetkeztetései gyakran csak egy-két fejezettel később kerülnek kifejtésre. Historiográfiai szempontból az ötödik és hatodik fejezet (209–257; 258–304.) tétje az 1769-es Vénusz-expedíció eredményeit összefoglaló háromkötetes *Expediatio litteraria ad Polum arcticum* című munka újrakontextualizálása. Ennek eszközeként a szerzők az internalista és externalista szempontok összeillesztésével, valamint a szokásosnál is finomabb mikroelemzéssel igyekeznek ellenpontosítani a tudománytörténetírás által kanonizált Hell-kép gyengeségeit. Ironikus módon a fejezet elemzései végig arra az összefüggésre hívják fel a figyelmet, hogy ami kívülről egyértelmű sikernek tűnt (és az is volt), az a gyakorlatban sokszor éppen a korábbi tervek felborulását, illetve kevésbé látványos „vereségeket” és tekintélyvesztést jelentett. Ezek között Hellnek el kellett fogadnia, hogy az északi félteke felfedezésének eredményeit összefoglaló *opus magnum* csak darabokban és jelentős késéssel jelent meg. Eközben az eredményeket a tudósközösség tagjai vagy megkérdőjelezték, vagy már nem a személyéhez kötötték. Utóbbi esetre jó példa a lapp–magyar nyelvrokonság teóriáját kidolgozó *Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* (1770) című munka (230–256.), amelyet szellemi inspirátorként Hell magánlevelezésében – Sajnovics János szerzősége ellenére – saját művének tekintett.

Míg az ötödik fejezet az *Expediatio* első és második kötetének elemzését vállalja, addig a hatodik fejezet a harmadik kötet matematikai és asztronómiai méréseinek publikálása körül kialakult ún. „elhajlás-vitára” koncentrálna. A fejezet külön érdeme, hogy nem áll meg a vita ismertetésénél, hanem „rehabilitálva a szerzőt”, feltárja a vardø-i mérések körüli „félreértettség” (*plot*) szociokulturális dimenzióit. Így lépésről-lépésre rekonstruálja és tisztázza a jezsuita tudós szerepét a manipulációs vád kialakulásában, ismerteti annak forrásait, terjedését, a mögöttes motivációkat, tudományos ambíciókat, érvkészleteket, következményeket. Ennek során rendkívül informatív részek olvashatóak a dán–norvég csillagászat izolált helyzetéről, a Vénusz-kutatásban európai tekintélynek örvendő Joseph Jérôme de Lalande-dal (1732–1807) folytatott vitáról, a mérési eredmények késői publikálásának körülményeiről, majd a rágalomhadjárát elindulásáról, valamint a tudományos körökben több oldalról tapasztalható érdektelenség okairól. Tudománytörténeti szempontból nézve a fejezet azért is tanulságos, mert a szociokulturális mozgatórugókat bevonva mutatja be azt a folyamatot, hogy egy tudományos eredmény elutasításából miként alakul ki egy majd száz éven át elfogadottnak tekintett félreértés.

A hetedik és nyolcadik (305–343; 344–387.) fejezet a bécsi és magyarországi felvilágosodás interferenciáival, valamint az expedícióról visszatérő, egyben a karrier zenitjén álló tudós előtt álló újabb kihívásokkal foglalkozik. A jezsuita

rend Habsburg Monarchián belüli 1773-as feloszlatását követően Hell nem csupán a munkatársak, a jezsuita rendtartomány, illetve a dinasztia részéről élvezett támogatást veszíti el, de udvari csillagászai megbízatását örözve a „felvilágosult centralizáció” közepette kell szembenéznie a katolikus univerzalizmus decentralizált világának beszűkülésével, azaz a „harmónia felbomlásával”. A bevezető tanulmány alapján a megőrizni kívánt egyensúly négy tartópillérré, azaz: Hell 1) a Habsburg dinasztiaéhoz és a bécsi udvarhoz, 2) a jezsuita rendhez és a katolikus univerzalizmushoz, 3) a *respublica litterariá*hoz, illetőleg 4) *hungarus*ként a Magyar Királysághoz fűződő lojalitására épült. (35–36.) Hell alkalmazkodási stratégiája ebben a helyzetben azonban több szempontból is sikertelennek bizonyult. A rend feloszlatása (a Franz Anton Mesmerrel folytatott vita ellenére, 355–361.) legkevesbé talán Hell tudósi megítélését érintette. Így más, szintén udvari szolgálatot teljesítő társához hasonlóan (Kollár Ádám Ferenc, Pray György) neki is sikerült megőriznie szakmai tekintélyét. Az egyensúly visszanyerését szavatoló tervekkel azonban már több gond akadt. A bécsi akadémia alapításának tervei (345–352.) során Hell már folyamatos elvi ellenállásba ütközött. Az egykori rendtársakkal való kapcsolat megőrzése pedig további feszültséget, gyanút és bizalmatlanságot keltett udvari körökben, ami újabb konfliktusokhoz vezetett az udvar meghatározó szereplőivel (így például Ignaz Mathes von Hessel, Ignaz von Bornnal, illetve az *Ephemeridest* kiadó Johann Thomas von Trattnerrel).

A bécsi tudománytámogatás beszűkülésére válaszul a volt jezsuita tudós végül a katolikus tudás presztízsének fenntartását tűzte ki célul, immáron magyarországi centrumot és támogatót keresve törekvéseihez. Ennek részeként (369–371.) 1776-ban öthetes csillagászati körutazást tett (Madarassy János kíséretében) Bécs és Eger között, meglátogatva az épülő és a már működő csillagvizsgálókat is. A rövid expedíció során Hell kijavította Ignaz Müller *Mappa geographica novissima regni Hungariae* című művének (1769) földrajzi szélességgel kapcsolatos hibás méréseit. Az eredményeket pedig a kiszemelt új pártfogónak, a bécsi reformok konzervatív ellenzőjének, valamint az egyház- és iskolaszervező törekvéseiről ismert gróf Eszterházy Károly (1725–1799) egri püspöknek ajánlotta, akiben a katolikus tudás új védelmezőjét vélte felfedezni. A katolikus „dicsőség” restaurációjának ügyét Hell azonban nem könyvelhette el sikerként. Az egri líceum (a kormányzati döntés értelmében) ugyanis a korban nem válhatott egyetemmé, így pedig nem lehetett a bécsi centrum alternatívája a haladó tudományok és az asztronómia terén. Az utolsó színtér, ahol Hell helyzetértékelése kudarcot vallott, a lapp-magyar nyelvirodalom megítélése és a magyarországi patrióta körökhöz való közeledés volt. Hell és Sajnovics a *Demonstratioban* a korszakban népszerű összehasonlító nyelvészeti módszertanra alapozva szóltak hozzá (380–387.) a történeti publikációkban már egy ideje zajló szkíta-magyar eredetnarratíva újraértelmezéséhez. Habár az eredményeket az európai tudósközösség gyorsan átvette (például August Ludwig Schlözer), a belföldi fogadtatás a rendtagok körében hezitálást, a nemesség berkeiben (Barcsay Ábrahám, Orczy Lőrincz, Bessenyei György) viszont egyértelmű elutasítást váltott ki. A problémát azonban nem egyszerűen a „halszagú atyafiság” elfogadásának nehézsége és a nemesi *natio* érzékenysége jelentette. Legalább ilyen fontos volt az a kevésbé látványos kulturális akadály, amelyet a Bécsben székelő Hell latin nyelvű *hungarus* patriotizmusa képviselt, és amely ilyen módon az

1780-as évekre egyre kevésbé volt kompatibilis azzal az immáron anyanyelven megszólaló (és rendkívül átpolitizált) patrióta eszmevilággal, ahol a nyelv egyre inkább a nemzeti karakter konstitutív elemeként jelent meg.

A hetedik fejezet kulcsfontosságú szerepet játszik Hell helyzetértékelésének, valamint kötet konklúziójának megértésében. A fejezet kettős vállalása egyrészt tehát a felvilágosodás nagyobb léptékű változásának bemutatása, másrészt a nyolcadik szakasz mikrotörténeti kifejtésének felvezetése. A tágabb kontextus kínálta magyarázat azonban nem minden esetben konvergál a Hell intencióit és cselekvési stratégiáját tárgyaló részekkel. Az interferenciát az okozza, hogy a hetedik fejezet – már a konklúziót is előkészítve – a felvilágosult kormányzati centralizáció felől kezdi el magyarázni a szociokulturális tér változását. Azonban míg a magyarázat Hell személyét érintő része a hetedik és nyolcadik fejezetben kerül kifejtésre, addig a felvilágosodáshoz fűződő kapcsolatról legközelebb már csak a konklúzióból (388–393.) értesülhet az olvasó. A hetedik és nyolcadik fejezetekben a centralizáció-decentralizáció dinamika mindenesetre jól érzékelteti azt az ambivalenciát, amellyel Hellnek is szembe kellett néznie. A rend feloszlatása ugyanis nemcsak a tér beszűkülését, a jezsuita identitást meghatározó önrendelkezés elvesztését, hanem (339.) az udvari csillagászi pozícióval járó privilegizált státusz és az állami intézményrendszer – a Bécsset, Budát, Grazot, Nagyszombatot, Kolozsvárt, valamint Lemberget, Melket és Lambachot összekötő obszervatóriumi hálózat – megmaradását is jelentette.

A konklúzióban ugyanez a decentralizált megközelítés direktebb következtetésre vezet a felvilágosodás ügyének tárgyalásakor. Itt azonban már egy fordított, alulról építkező magyarázat érvényesül. Vagyis a szociális tér komplex értelmezéséből – ezen belül is a tudománytörténeti és az eszmetörténeti perspektívák közötti hangsúlyeltolódásból – fakad a felvilágosodás kettős, nem kellőképpen exponált értelmezése. A szerzői verdikt szerint – habár Hell tudományos teljesítménye révén fontos szereplője és innovátora („*highly proficient user and improver*”) a felvilágosodás eszmei rendszerét fenntartó mechanizmusoknak, intézményeknek, hálózatoknak és gyakorlatoknak –, minden tudományos teljesítményével együtt mégis (nem geopolitikai értelemben) a felvilágosodás morális univerzumának periférikus szereplője marad. (390–391.) Ez utóbbinak legfőbb oka, hogy a volt jezsuita tudós saját rendjéhez, valamint a katolikus tudás felsőbbrendűségéhez ragaszkodva végig ellenséges a felvilágosodás morális, elvi értékrendjének több elemével (például a vallási toleranciával vagy az individuum jogi státuszán alapuló állampatriotizmussal) szemben. A kötet döntő részében érvényesülő tudománytörténeti értelmezés a szociális teret (a wallersteini rendszerértelmezéssel analóg módon) egy határokkal és belső szabályszerűségekkel, valamint önálló értékrenddel bíró strukturális tényezők összességéeként fogja fel. (10–11.) Habár maga a nézőpont eleve feltételezi a struktúrák közötti centrumok és perifériák létezését, összefonódását, időszakos kizárólagosságát is és egyúttal jól modellezi, miként került a jezsuita rend periférikus helyzetbe, az talán további magyarázatot igényelt volna, hogy mindez strukturális értelemben miként kapcsolódott a felvilágosodás *mainstream* (szekuláris-progresszív) felfogásához, valamint a korábban hallgatólagosan elfogadott Jeffrey Burnson-féle definícióhoz: „*A felvilágosodást mint transznacionális folyamatot leginkább talán azon szekuláris és vallásos indítékok és következmények határozták meg,*

amelyek irányzatok sorozatát ösztönözve dinamikusan keresztbemetszették és dialektikusan alakították egymást.” (10. 21. lj.)

A kérdés bővebb tárgyalása a felvilágosodás vallásos kontextusa felől ugyancsak releváns lett volna. Elsősorban a könyvben kissé elhanyagolt katolikus felvilágosodás (felvilágosult katolicizmus) belső problematikája, másrészt a munkahipotézisként kezelt „inflálódo katolikus tudás” bővebb kifejtése miatt. Az előbbi kérdés kapcsán így azonban a bevezető rész historiográfiai összefoglalásában megadott címszavakból – mint „a katolicizmus és felvilágosodás szokatlan hálótársak” (11–13.), vagy „a jezsuita rend a katolikus felvilágosodás (progresszió) akadályozója” (17–18.) – legfeljebb csak a távlati orientációt segítő információ nyerhető Hell vallásos motivációjának és az erre épülő adaptációs stratégiák megértéséhez. A kormányzati centralizáció és a *mainstream* felvilágosodás felől nézve logikus, hogy Hell tudományos reputációja így legfeljebb a már megszerzett státuszok megtartására volt elegendő. A továbblépéshez a bécsi és a magyarországi felvilágosodás „profánabb” problémáihoz és a megváltozott szociokulturális térhez (sonnenfelsi *Polizeywissenschaft*, szabadkőművesség, *Draskovich*-obszervancia, anyanyelvű, patrióta tudományosság, 315–330.) való alkalmazkodás jelentette volna a megoldást. A decentralizált szisztémát jellemző „köztesség”, majd pedig (a centrumhoz képest) periférikus létből származó „frusztráció”, „mellőzöttség” és „magány” érzetek bemutatása – habár ezen a ponton sokat segítenek az egyéni motivációk és történések következményeinek megértésében – csak jelzésértékű szerepet kapnak a kötetben.

Mindemellett a kötet legfontosabb céljai között szerepel még annak a kérdésnek a megválaszolása is, hogy a felvilágosodás időszakára még mennyi tartalék maradt a „jezsuita tudományosságban”. (24.) A kérdésre a szerzők az eddigiekhez hasonlóan többszintű feleletet adnak. (392.) Egyrészt, a „tudós jezsuita rend” imázs a 18. század nagyobbik részében jól működött, majd a rend feloszlását túlélve hanyatlásnak indult. A centrum elvesztésétől kezdve viszont – ahogy azt Hell esete is igazolta – egyre inkább a defenzívába szorult *lokális szintű*, egyéni (ritkább esetben csoportos és proaktív) alkalmazkodási stratégiák válnak jellemzővé. Másrészt, a jezsuita tudás helyzete eközben nagyban függött a *birodalmi szintű* folyamatoktól is, ennek részeként a felvilágosodás(ok) helyzetétől. Ebben az értelemben jelzésértékű az az alulról építkező folyamat, amely két évtized alatt a felvilágosult centralizáció kiépülésével a jezsuita csillagászok felkarolásától eljutott az önálló autonómiával rendelkező „tudástér” állami beolvasztásáig. Harmadrészt, a tudós jezsuiták kapcsolati tőkéje részben a tartományi rendi autonómiából és intézményrendszerből, részben az ezen túlmutató *respublica litteraria* kozmopolita hálózatából nyerte megtartó erejét. A három dimenzió közül Hell a rend megszűnését követően leginkább az utolsóira támaszkodhatott, ez azonban nem bizonyult elégségesnek ahhoz, hogy a korábban fennálló egyensúlyt megtartsa saját maga és rendtársai számára. A lokális centrum megszűnésével és a korábbi státuszt garantáló felvilágosodás leáldozásával Hell is részesévé vált annak a társadalmi átalakulásnak, amelynek építőkövei az azt megelőző két évszázad során jórészt meghatározták a tudomány emberének működését. A kötet érdemei közé tartozik, hogy ezeket a szociális tényezőket a mozgásba lendülés, de még a megszűnést megelőző pillanatban mutatja be. Annak a kérdésnek az eldöntése mindenesetre már a további összehasonlító kutatások feladata lesz, hogy az ilyen típusú szociokulturális

keresztmetszet csak a Hellhez hasonló, az új centralizációs politikához nehezebben alkalmazkodni tudó, nagy presztízsű (jezsuita, pálos, ferences, piarista) egyházfiak, vagy az átpolitizált tér következtében a kevésbé szem előtt lévő szereplők esetében is magyarázóértékkel bír.

Mint minden az eszmetörténet és tudománytörténet találkozásából születő publikáció, ez a kötet sem ígér átfogó magyarázatot a 18. századi tudáspraxis minden problémájára. Az izgalmas, gondolatébresztő, nem ritkán provokatív kérdésfeltevésnek, valamint az ezen keresztül érvényesülő holisztikus nézőpontnak köszönhetően azonban hasznos, inspiratív és ajánlott olvasmány, amely méltán tarthat számot a kelet-közép európai felvilágosodás kutatásával mélyebben foglalkozó specialisták, valamint a témával éppen csak ismerkedő olvasók érdeklődésére. Habár a kötet az elegáns prózai megfogalmazással együtt is nehéz olvasmány, amely alapos figyelmet követel meg az olvasótól, a szöveg – köszönhetően a logikus felépítésnek – végig olvasmányos marad. Ez köszönhető annak is, hogy a főszövegben az információ adagolása ugyancsak példás átgondoltságról tanúskodik. A felvezetéseknel, témaváltásoknál, illetve az átkötéseknél található magyarázó részek beiktatása nagyban segíti az olykor széttartó történeti szálak nyomon követését. Az apróbb hibák közé sorolható, hogy a fejezetnyitó idézetek használata nem mindenhol következetes. Illetve az is, hogy néhány esetben (218–219; 34. 113. l.; 94. 15 l.) elmaradt az egyeztetés az illusztrációként használt képek szöveggel és a képaláírásban, illetve a mellékletben megadott számozása között. A kötet összesen 12 szöveggel illusztrációt, köztük egy portrét, több grafikát, korhű térképet, kézrajzot tartalmaz, amelyek sokat segítenek a csillagászati expedíciók problémáinak vizualizálásában. A mellékletben egy kép és egy szöveggözlés található. Köztük Johann Baptist Mayr (1681–1757) híres, a jezsuita rend ausztriai provinciájáról 1727–1730 között készített térképe, valamint annak a hét pontból álló kulcsfontosságú instrukciónak az angol fordítása is, amelyet Hell 1755-ös csillagász ki-nevezésekor mellékletként adott ki a Bécsi Egyetem konzisztóriumára.

Bodnár-Király Tibor

Felhasznált irodalom és rövidítések

KONTLER ET AL.

- 2014 KONTLER, László – ROMANO, Antonella – SEBASTIANI, Silvia – TÖRÖK, Zsuzsanna Borbála: Introduction. In: *Negotiating Knowledge in Early Modern Empires. A Decentered View*. Eds.: KONTLER, László – ROMANO, Antonella – SEBASTIANI, Silvia – TÖRÖK, Zsuzsanna Borbála. Basingstoke, Palgrave Macmillan. 1–22.

KONTLER

- 2014 KONTLER, László: The Uses of Knowledge and the Symbolic Map of the Enlightened Monarchy of the Habsburgs: Maximilian Hell as Imperial and Royal Astronomer (1755–1792). In: *Negotiating Knowledge in Early Modern Empires. A Decentered View*. Eds.: KONTLER, László – ROMANO, Antonella – SEBASTIANI, Silvia – TÖRÖK, Zsuzsanna Borbála. Basingstoke, Palgrave Macmillan. 79–105.

SHEK BRNARDIĆ

- 2016 SHEK Brnardić, Teodora: The Enlightenment in Eastern Europe: Between Regional Typology and Particular Micro-History. *European Review of History/Revue européenne d'Histoire*, 13. (2016) 3. sz. 411-435.

WITTROCK ET AL.

- 1998 WITTROCK, Björn - HEILBRON, Johan - MAGNUSSON, Lars: The Rise of Social Sciences and the Formation of Modernity. In: *The Rise of the Social Sciences and the Formation of Modernity: Conceptual Change in Context, 1750-1850*. Eds.: HEILBRON, Johan - MAGNUSSON, Lars - WITTROCK, Björn. Dordrecht-Boston, Kluwer Academic Publishers. 1-33.